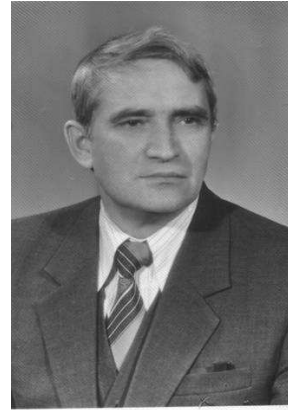

ПРОФЕСОР З РОСІЙСЬКОЇ ГЛИБИНКИ

*До 70-річчя професора
Іллі Алексахіна*

28 липня 2006 року лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки, доктору фізико-математичних наук, професору Іллі Сергійовичу Алексахіну виповнилося би 70 років. Не дожив. Його земне буття обірвалося у січні 2003 року на 67 році життя у рідному селі на Брянщині.

45 років життя Іллі Сергійовича були пов'язані з єдиним освітнім і науковим закладом – Ужгородським державним університетом. Тут він здобув диплом про вищу освіту, працював, тут відбувся як вчений-фізик. Він ріс разом зі своєю альма-матер, примножуючи ріст і здобутки одного з провідних факультетів УжДУ – фізичного.

Народився Ілля Сергійович 28 липня 1936 року в селі Робське Брянської області. Він був найменшою, п'ятою, дитиною великої селянської родини. Дитинство і шкільні роки провів у мальовничій сільській місцевості, де струмить некваплива і тиха річка Неруса, за якою простягаються нескінченні простори казкових брянських лісів. Від самого раннього дитинства втягнувся у нелегку працю багатодітної селянської сім'ї. Йому ще не виповнилось і п'яти років, коли почалася Велика Вітчизняна війна. Батько вступив до лав Червоної Армії і пішов на фронт, з якого повернувся лише у 1944 році через поранення. Восени 1941 року у село увійшли австрійські війська і підрозділ СС, окупація тривала до осені 1943 року. Вибухла епідемія тифу, багато односельців померло. Малого Іллю, хворого на тиф, врятували жалісливі австрійські солдати. Потім були важкі і голодні повоєнні роки. За таких скрутних обставин у 1944 році, вже у 8-річному віці, Ілля почав навчання у початковій школі с. Робське. Середньої школи в селі не було, і тому своє навчання він продовжив згодом у Радогощській середній школі. Радогощ знаходиться на відстані 4 км від рідного села, отже, щодня доводилось двічі долати цю відстань пішки. Такі щоденні подорожі до школи і додому луками і польовими стежками рідного краю, постійні спостереження, боротьба на рівні з дорослими за виживання протягом усього дитинства і шкільних років наклали відбиток на формування світогляду юнака. Він навчився покладатися лише на свої сили і уміння, цінувати чесність, порядність, безкомпромісність, працелюбність, нетерпимість до фальші і лицемірства. Реалії простого селянського буття сприяли формуванню саме такої життєвої філософії.

Вже у середній школі вчитель фізики звернув увагу на здібного учня, який граючи розв'язував задачі з фізики. Він порадив юнакові продовжувати навчання, пророкував успіхи в науці. Ілля після закінчення середньої школи спробував свої сили на вступних випробуваннях на фізико-математичний факультет УжДУ. У 1954 році на цей факультет був чималий конкурс, адже в СРСР у ці роки відбувався бурхливий розвиток фізики, зокрема, атомної і ядерної, молодь дискутувала про "фізиків і ліриків", фізика була "модною" наукою. Ілля витримав конкурс і став студентом I курсу фізико-математичного факультету УжДУ зі спеціальності "фізика". Найбільшою перепоною для нього було те, що українською він не розмовляв, почувши її вперше саме на Закарпатті. Але у ті далекі роки чимало предметів в універси-

теті читались російською, підручники з точних наук були переважно російськими, а формули усіма мовами звучать однаково.

Роки навчання Іллі в університеті співпали з посиленням розвитком фізичного факультету УжДУ. Серед професорів і викладачів з'явилося багато молодих вчених, вихідців з провідних вузів країни. До них належать І.П. Запісочний, Д.В. Чепур, Ю.М. Ломсадзе, В.О. Шкода-Ульянов, М.В. Братійчук, Є.Л. Жукова і інші, діяльність яких залишила помітний слід в історії фізичного факультету і загалом університету. Їх поява спричинила могутній поштовх до розвитку різних наукових фізичних напрямків, зосереджених на вже існуючих і новостворених кафедрах фізичного факультету. Це був час появи і розвитку нових областей вітчизняної науки і їх технічних застосувань – фізики плазми і термоядерної енергетики, газової квантової електроніки, лазерної фізики, плазмохімії, космічної фізики і астрофізики, космічного матеріалознавства та позаземної астрономії.

Велінням часу у період запуску перших радянських штучних супутників Землі стала поява станцій оптичних спостережень за ними. Створення такої станції на Закарпатті нерозривно пов'язано з ім'ям Мотрі Василівни Братійчук. Талановитий науковець, приваблива молода жінка, вона приїхала до Ужгорода в 1956 році після закінчення аспірантури у Києві. З великим завзяттям береться вона за організацію станції візуальних спостережень за штучними супутниками Землі. Це не випадково, адже розпочиналась космічна ера. Мотря Василівна збрала навколо себе студентів-ентузіастів і з їх допомогою почала нелегку справу будівництва і оснащення станції. Серед них був і другокурсник фізфаку Ілля Алексахін. Спостереження необхідно було проводити цілодобово, до цієї роботи широко залучалися і студенти. На III курсі почалась трудова біографія Іллі: у квітні 1957 року його було прийнято на посаду лаборанта станції (0,5 ставки) для здійснення нічних спостережень за супутниками. Ця робота принесла йому першу в житті наукову "нагороду": 6 жовтня 1957 року, через 2 дні після запуску першого штучного супутника Землі, він, спостерігаючи нічне небо над Ужгородом, був першим на теренах нашої країни, хто наніс на карту точку появи супутника на зоряному небі. Через багато років, у жовтні 1997 року, з нагоди 40-річчя здійснення космічних досліджень у СРСР, він отримав грамоту за цей внесок у космічну науку.

У 1954 році, після закінчення аспірантури в Ленінградському державному університеті і успішного захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук, на фізичному факультеті УжДУ почав працювати Іван Прохорович Запісочний. Працюючи спочатку старшим викладачем, він, поряд з читанням лекційних курсів, створює навчальні лабораторії, розгортає діяльність з організації лабораторної бази для проведення наукових досліджень в галузі атомної фізики. У 1957 році він очолює створену ним кафедру оптики і починає приглядатися до студентів, шукаючи здібну молодь для реалізації своїх задумів – розгортання подальшої наукової роботи. Серед вибраних ним молодих спеціалістів опинився і випускник фізфаку І. Алексахін, який у січні 1960 року був зарахований на кафедру оптики лаборантом, а з вересня того ж року – асистентом.

Орієнтуючись на високий рівень розвитку вітчизняної і світової фізики 50-60-х років ХХ століття, Іван Прохорович ставить перед собою і молодим колективом кафедри завдання, які відповідали цьому рівню. Зокрема, він вирішує зосередити зусилля науковців на дослідженні ефективних перерізів елементарних процесів парних взаємодій при зіткненнях атомних частинок між собою і з поверхнею твердого тіла. Подібні взаємодії супроводжуються низкою явищ, глибоке розуміння яких суттєво розширює наші уявлення про внутрішню структуру атомних систем. У заснованій І.П. Запісочним ужгородській науковій школі таким дослідженням передували оригінальні методичні розробки та створення інструментальної бази на рівні світових досягнень.

Широкі задуми І.П. Запісочного спонукали його до підготовки власних наукових кадрів, і він приступає до виконання цього надзвичайно важливого завдання через аспірантуру. У 1963 році Іван Прохорович запрошує до себе Іллю Сергійовича і пропонує йому тему кандидатської дисертації: "Непружні зіткнення електронів з атомами лужних металів". Таким чи-

ном, початок наукової діяльності І.С.Алексахіна і подальше становлення його як вченого у галузі атомної фізики здійснювалися під пильним оком невтомного вченого і організатора – Івана Прохоровича Запісочного.

У 1965 році І.П. Запісочний створює першу в УЖДУ Проблемну науково-дослідну лабораторію з фізики електронних зіткнень (ПНДЛ ФЕЗ), а у 1968 році – кафедру квантової електроніки. Викладачами цієї кафедри стали учні Івана Прохоровича, які на цей час вже отримали наукові ступені кандидатів фізико-математичних наук: С.М. Кишко, В.С. Шевера, Л.Л. Шимон, П.В. Фельцан, О.Б. Шпеник, І.Г. Жуков та інші. Серед них був і І.С. Алексахін, який у 1968 році захистив кандидатську дисертацію в Ленінградському державному університеті і з 1 вересня 1968 року працював старшим викладачем, а з 21 лютого 1970 року – доцентом кафедри квантової електроніки.

Наукова робота у 70-80-і роки на кафедрі квантової електроніки і у Проблемній лабораторії проводиться широким фронтом, перед молодими амбітними вченими постають все нові і нові завдання. З метою подальшого розвитку наукових досліджень Ілля Сергійович з вересня 1972 року був призначений завідувачем відділом атомних процесів ПНДЛ ФЕЗ. На цій посаді він пропрацював до кінця 1985 року, тобто 13 років. Під керівництвом І.С. Алексахіна в ці роки успішно працювали і захистили кандидатські дисертації у провідних наукових закладах Радянського Союзу аспіранти І.І. Гарга (1975 р.), Г.Г. Богачов (1976 р.), І.І. Шафраньош (1976 р.), К.Н. Постой (1977 р.), яку він вважав своєю аспіранткою, В.П. Стародуб (1978 р.), С.Ю. Угрин (1979 р.), О.І. Запісочний, О.О. Боровик (1980 р.), М.М. Чаварга (1993 р.). Двоє з них – І.І. Шафраньош і В.П. Стародуб – у подальшому стали докторами фізико-математичних наук. Так створювалась і розросталась ужгородська школа з фізики електронних зіткнень І.П. Запісочного, яка згодом стала відомою не лише в СРСР, але і далеко за його межами. Це були плідні роки роботи науковців-одномумців, результати їх досліджень охоче приймалися до публікації провідними науковими журналами нашої країни і за кордоном. Вони стають учасниками численних всесоюзних і міжнародних конференцій, організовують наукові форуми найвищого рівня в Ужгороді. Ужгородська школа привернула до себе увагу видатних фізиків країни і закордонних вчених. У ці роки Проблемну лабораторію відвідали, зокрема, академіки Л.А. Арцимович, М.В. Келдиш, Б.Є. Патон, згодом – В.І. Трефілов, В.Г. Бар'яхтар, О.Ф. Немець, І.Р. Юхновський, зарубіжні колеги М. Гаррісон, Ф. Ніцше. Під результатами численних багаторічних досліджень, І.С. Алексахін у 1984 році захистив у Ленінградському фізико-технічному інституті ім. А.Ф. Йоффе дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора фізико-математичних наук на тему "Непружні процеси парних зіткнень електронів з атомами металів". Дисертація здобула високу оцінку як в Ужгороді, так і в Ленінграді. Як зауважив професор І.П. Запісочний, об'єм виконаної роботи був такий, що його вистачило б на три дисертації. На цей час І.С. Алексахін був вже добре відомим в СРСР і за його межами фахівцем-новатором фізики електронних зіткнень. Під його керівництвом і за його участю вперше проведені дослідження зі збудження замкнених оболонок атомів електронним ударом з використанням методів радіаційної і електронної спектроскопії, вперше виявлено ефективне утворення іонів у процесах багатофотонної іонізації атомів, вперше експериментально досліджено процес діелектронної рекомбінації і показано, що при взаємодії електронів з іонами проходить ефективний процес захоплення електрона іонами з утворенням короткоживучих атомних автоіонізаційних станів. Ним встановлено, що розпад автоіонізаційних станів проходить багатоканально з утворенням іонів в основному і збуджених станах. І.С. Алексахін створив науковий напрямок у фізиці електронно-атомних зіткнень, пов'язаний з дослідженням непружних процесів парних зіткнень в електронних і атомних пучках, що перетинаються. Протягом багатьох років він був керівником ряду науково-дослідних робіт всесоюзного і республіканського масштабу, цілої низки госпдогвірних робіт для НДІ та СКБ.

Працюючи в Проблемній лабораторії, Ілля Сергійович не полишав педагогічну діяльність, розробляв і читав нові спецкурси. У 1985 році він зосереджується на викладацькій ро-

боті, ставши спочатку завідувачем кафедри загальної фізики, а з 1987 року – професором кафедри квантової електроніки. У тому ж році І.С. Алексахіну було присвоєно вчене звання професора.

Уся трудова діяльність проф. І.С. Алексахіна була пов'язана з молоддю. Він був добрим ментором для допитливих студентів, справжнім учителем і наставником – для аспірантів, завжди намагався наштовхнути їх на розв'язання поставлених завдань, допомагав, наставляв, керував. Вони віддячували йому щирим захопленням та глибокою повагою. Працюючи викладачем, Ілля Сергійович читав загальні курси з фізики (механіки, молекулярної фізики, електрики і магнетизму, оптики) на хімічному та загально-технічному факультетах університету. Ним розроблені і апробовані спецкурси "Теорія коливань", "Фізика електронних зіткнень", "Теорія електронно-атомних зіткнень". Під його керівництвом і за його безпосередньої участі були створені навчальні лабораторії, складені і видані численні навчально-методичні розробки і посібники. Студенти, що виконували наукові роботи під керівництвом І.С. Алексахіна, неодноразово нагороджувались почесними дипломами на Всесоюзних і республіканських конкурсах студентських наукових робіт.

У 1995 році за цикл робіт "Елементарні процеси та резонансні явища в зіткненнях електронів, атомів і іонів" Ілля Сергійович разом з колегами з УжДУ та Інституту електронної фізики НАН України став Лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки за 1995 рік. Це була перша такого рівня нагорода, отримана ужгородськими науковцями в незалежній Україні.

І.С. Алексахін присвятив УжДУ більше чотирьох десятків років свого життя! За ці роки ним було опубліковано більше 150 наукових праць, які вийшли друком майже виключно у вагомих всесоюзних фізичних журналах – "Журнал експериментальной и теоретической физики", "Письма в Журнал экспериментальной и теоретической физики", "Оптика и спектроскопия", "Журнал технической физики", "Письма в Журнал технической физики", "Журнал прикладной спектроскопии", та республіканських виданнях, зокрема, в "Українському фізичному журналі" і "Доповідах АН УРСР". Він був учасником численних конференцій на теренах колишнього СРСР (Ленінград, Москва, Харків, Рига, Вільнюс, Петрозаводськ, Мінськ, Чернівці), а також ряду міжнародних форумів, які відбувалися як у СРСР (Ленінград, Рига, Ужгород), так і за кордоном (у США – Кембридж, Сіетл, Пало-Алто; Франції – Париж; Голландії – Амстердам; Югославії – Белград). Ним підготовлено дев'ять кандидатів фізикоматематичних наук, він є автором 4 винаходів, співавтором експонату ВДНГ СРСР 1973 року, відміченого спеціальним "Дипломом пошани". Професор І.С. Алексахін був членом наукової Ради АН СРСР з проблем "Фізика електронних і атомних зіткнень", членом спеціалізованої ради з захисту кандидатських дисертацій. Тричі його було відзначено почесними грамотами "Переможець соціалістичного змагання". У 1984 році, коли йому було лише 48 років, він був нагороджений медаллю "Ветеран праці". У трудовій книжці Іллі Сергійовича 11 записів подяк, нагороджень, заохочень.

27 серпня 1998 року у нього трапився мікроінсульт. Пролікувавшись у міській лікарні, Ілля Сергійович покинув Закарпаття і повернувся у своє рідне село у російській глибинці.

У рідному селі він з властивим йому ентузіазмом взявся за сільське господарство, спробував вирощувати культури, про які не знали односельці. 31 січня 2003 року на 67 році життя Ілля Сергійович Алексахін відійшов у вічність. Маленьке село було вкрито білим саваном снігу.

В Ужгороді хвилиною прокотилася сумна звістка про кончину професора. Були співчутливі висловлювання, некрологи, горіла скорботна свічка біля портрету у чорній рамі. Фізики прощались з колегою.

Некролог, що з'явився на фізичному факультеті і в ректораті УжДУ, правдиво і гідно відбивав діяльність І.С. Алексахіна в Ужгородському університеті. Він був написаний учнем Іллі Сергійовича, проф. І.І. Шафраньшом. Поміщений згодом у газеті "Ужгород", він був підписаний 25 особами – керівниками університету і багатьма його колегами-фізиками. Ко-

лектив Інституту електронної фізики, де працює найбільше його колег і учнів, знайшов найтепліші слова прощання. Ось вони: "... Пішов з життя наш колега, наставник і добрий товариш, доктор фізико-математичних наук, професор, лауреат Державної премії України Ілля Сергійович Алексахін. Творчий і життєвий шлях професора І.С. Алексахіна був тісно пов'язаний з Закарпаттям. Після закінчення Ужгородського державного університету він все своє життя присвятив становленню і розвитку фізичної науки. Ілля Сергійович був одним з тих, хто створював і зміцнював всесвітньо відому ужгородську школу з фізики електронних зіткнень, його наукові здобутки відомі у світі. Своїми глибокими знаннями та надзвичайно широкою ерудицією він завжди щедро ділився з колегами, численними студентами, аспірантами та учнями.

Ілля Сергійович був щедрою, відкритою, напрочуд чесною і принциповою людиною. Його доброзичливість і порядність служила взірцем вченого і громадянина, а готовність завжди прийти на допомогу, дати добру пораду, підтримати у важку хвилину заслужено викликали любов і повагу всіх, хто його знав, з ким працював.

Доля відвела Іллі Сергійовичу недовгий і непростий вік. Він завжди боляче сприймав несправедливість, нечесність, непорядність, говорив про це відверто і просто в очі. Життя віддячило йому нечисленними, але яскравими роками. Він завжди залишиться в нашій пам'яті неординарною і незабутньою особистістю, великим вченим, добрим товаришем.

Нам завжди бракуватиме Вас, Ілля Сергійовичу!"

Ілля Сергійович Алексахін похований на цвинтарі вмираючого села Робське, що на Брянщині. Про нього казали – фізик від Бога. Простий селянський хлопець з біблейським ім'ям пророка з російської глибинки.

Магдалина Чубірко,
доцент, канд. біол. наук